

**महाराष्ट्र शासन
पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग,
शासन निर्णय क्र. संकीर्ण ८२२४/प्र.क्र.२६३/सां.का.४
मादामा कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२.
दिनांक : २३ सप्टेंबर, २०२४.**

वाचा:-

- १) शासन निर्णय क्रमांक:-सांधोअ-२०१०/प्र.क्र.८५/अर्थसं, दि. ०१.०७.२०१०.
- २) शासन निर्णय क्रमांक:-संकीर्ण-८२२०/प्र.क्र.२१८/सांका.४, दि.०९.११.२०२२.
- ३) शासन निर्णय क्रमांक:-संकीर्ण-८२२०/प्र.क्र.२१८/सांका.४, दि.२३.०२.२०२३.
- ४) शासन निर्णय क्रमांक:-संकीर्ण-८२२०/प्र.क्र.२१८/सांका.४, दि.०४.१०.२०२३.
- ५) शासन निर्णय क्रमांक:-संकीर्ण-८२२०/प्र.क्र.२१८/सांका.४, दि.०३.०१.२०२४.

प्रस्तावना:

संस्कृती म्हणजे मानवी जीवन समृद्धतेने जगण्याची पद्धती होय. संस्कृती ही अशी संकीर्ण समग्रता आहे की, ज्यात ज्ञान, श्रद्धा, कला, नीती, कायदा, रुढी या व अशाच प्रकारच्या इतर पात्रतांचा व सवयींचा समावेश होतो आणि या गोष्टी व्यक्तीने समाजाचा सभासद या नात्याने संपादित केलेल्या असतात. मनुष्य समाजाची डोळ्यांना दिसणारी भौतिक वस्तुरूप निर्मिती व डोळ्यांना न दिसणारी पण विचारांना आकलन होणारी मनोमय सृष्टी यांस ही संस्कृती असे संबोधले जाते. आदिम संस्कृती, भक्ती संस्कृती, पुरातत्वीय संस्कृती, लोकसंस्कृती, कृषी संस्कृती, नाट्य संस्कृती, खाद्य संस्कृती, वस्त्र संस्कृती, आभूषण संस्कृती, पर्यटन संस्कृती, वाद्य संस्कृती, आरोग्य संस्कृती अशी कितीतरी संस्कृतीची अंगे आहेत.

०२. संस्कृती ही सर्वव्यापी व समावेशक असल्यामुळे, तिच्यामध्ये वेळ, काळ, स्थळपरत्वे नेहमीच बदल होत असतात. थोडक्यात संस्कृती ही प्रवाही आहे व या प्रवाहाला अनुसरूनच मानव समाज आपली वाटचाल करत असतो. संस्कृतीच्या विविध घटकांची शास्त्रीयदृष्ट्या माहिती गोळा करणे, मांडणी करणे, संस्करण करणे सांस्कृतिक क्षेत्रासाठी शिफारशी करणे आणि या सर्वांमधून निरोगी आणि निकोप सांस्कृतिक वातावरण तयार करणे यासाठी सांस्कृतिक धोरणाची आवश्यकता आहे.

०३. सांस्कृतिक धोरण तयार केल्यानंतर शासनास सांस्कृतिक घटकांची तपशीलवार माहिती मिळू शकेल, संख्यात्मक व गुणात्मक माहिती मिळू शकेल, या माहितीच्या आधारे संस्कृतीचे जतन, वहन व संवर्धन करण्यासाठीच्या योजना/कार्यक्रम/उपक्रम राबवता येतील. महाराष्ट्रासारख्या विशाल व समृद्ध सांस्कृतिक वारसा लाभलेल्या आणि पुरोगामी राज्याच्या शासनाला; संस्कृतीसारखे अत्यंत महत्त्वपूर्ण क्षेत्र उन्नत आणि सतत विकसनशील ठेवण्यासाठी व आपल्या भावी वाटचालीचे पूर्वनियोजन करण्यासाठी सांस्कृतिक धोरण आवश्यक आहे.

०४. सांस्कृतिक धोरणाच्या माध्यमातून सांस्कृतिक क्षेत्राचा आर्थिक विकास करण्यासोबतच पर्यटन, कला, हस्तकला आणि मनोरंजन यांसारख्या क्षेत्रातील विकासाला प्रोत्साहन मिळू शकेल. यामधूनच आर्थिक विकासाला चालना मिळून या क्षेत्रातून रोजगार निर्मिती, गुंतवणूक आकर्षित करण्यास आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट करण्यास मदत होऊ शकेल. ज्या क्षेत्रांवर यापूर्वी पुरेसे लक्ष देता आले नाही, त्यांवर या धोरणान्वये लक्ष केंद्रीत करता येईल. महाराष्ट्राच्या समृद्ध संस्कृतिची जागतिक स्तरावर ओळख निर्माण होण्यासाठी या धोरणाचा उपयोग होईल.

०५. महाराष्ट्राला गौरवशाली व समृद्ध संस्कृतीचा इतिहास आहे. इथली संस्कृती वैविध्यपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. इथल्या संस्कृतीमध्ये मुख्यतः प्रयोगात्मक, दृष्ट्यात्मक कला, साहित्य व इतर घटकांचा समावेश होतो. रुढी, परंपरा, रीती-रिवाज, सण, उत्सव, महोत्सव, विधि, कार्यक्रम, उपक्रम, अध्यात्मिक उन्नती, संरक्षण, कुटुंबसंस्था, राज्यसंस्था, समाज संस्था आणि या सर्वांच्या केंद्रीय स्थानी असणारा मानव हा संस्कृतीचा मुख्य घटक आहे.

०६. सांस्कृतिक घटक हे फक्त मनोरंजन व प्रबोधन यापुरतेच मर्यादित नसून, या क्षेत्राचा सकल उत्पादनात मोठा वाटा आहे. नुकतेच जी-२० या शिखर परिषदेत सांस्कृतिक घटक ही सार्वजनिक संपदा मानून यावर विस्तृत चर्चा झाली आहे. सन २०२३ च्या जी-२० च्या दृष्टिकोनानुसार सांस्कृतिक क्षेत्राला सर्वांगीण विकासासाठी प्रेरक घटक म्हणून संबोधले आहे. महाराष्ट्राची समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा आणि त्यातील सृजनशील उद्योगांनी राज्याला जागतिक सांस्कृतिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले असून, सृजनशील उद्योग हे नाविन्यपूर्णतः रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक विविधीकरणामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. याशिवाय, महाराष्ट्राने देशातील प्रमुख AVGC (एनिमेशन, व्हिज्युअल इफेक्ट्स, गेमिंग, आणि कॉमिक्स) केंद्र स्थापन केले आहे, ज्यामुळे राज्य सृजनशील उद्योगांचा केंद्रबिंदू बनला आहे.

०७. लोककल्याणकारी राज्यांमध्ये विधायक पद्धतीच्या संस्कृतीचा स्वीकार केला जातो. त्यामध्ये बदल केला जातो, संस्करण केले जाते, कालबाह्य आणि मानवी जीवनास विघातक अशा घटकांचा त्याग केला जातो आणि त्याद्वारे मानवी जीवन सुकर केले जाते. त्यामुळेच मानवी संस्कृती ही काळानुरूप बदलत असते कारण ती प्रवाही असते, स्थळ, काळ व वेळ सापेक्ष असणाऱ्या या सांस्कृतिक घटकांचे लोककल्याणकारी राज्यांमध्ये धोरण तयार करण्यात येत असते. हे धोरण तयार करत असताना समाजाच्या सर्व अंगांचा विचार करण्यात येतो.

०८. महाराष्ट्र राज्याच्या सांस्कृतिक कार्य विभागामार्फत प्रयोगात्मक कलेतील घटकांचे जतन, वहन व संवर्धन होण्यासाठी वेगवेगळे उपक्रम /कार्यक्रम /योजना राबविल्या जातात. सांस्कृतिक कार्य विभाग अंतर्गतच असणारी इतर विविध विभागीय कार्यालये जसे की सांस्कृतिक कार्य संचालनालय, पुरातत्त्व विभाग, पुराभिलेख विभाग, दर्शनिका विभाग, रंगभूमी परिनरीक्षण विभाग, विविध प्रकारच्या भाषा अकादमी, पु ल देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी, गोरेगाव चित्रनगरी, कोल्हापूर चित्रनगरी या संस्थांच्या/कार्यालयांच्या माध्यमातून सांस्कृतिक कार्य विभागाचे काम सुरू असते.

०९. महाराष्ट्र हे एक पुरोगामी राज्य असून, अनेक क्षेत्रात देशांमध्ये अग्रेसर आहे. महाराष्ट्र राज्याने २०१० मध्ये राज्याचे सांस्कृतिक धोरण आखले होते. धोरणात अनेक शिफारशी करण्यात आलेल्या होत्या. राज्य सरकारचे वेगवेगळे विभाग या धोरणाशी संबंधित होते. यामधील अनेक शिफारशीवर कार्यवाही करण्यात आलेली आहे. सन २०१० च्या मूळ धोरणामध्ये दर पाच वर्षांनी या सांस्कृतिक धोरणाचा आढावा घ्यावा अशी तरतूद होती. सन २०२२ मध्ये २०१० च्या सांस्कृतिक धोरणाचे पुनर्विलोकन करण्यासाठी राज्यस्तरीय समिती मा.मंत्री, सांस्कृतिक कार्य यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन करण्यात आलेली होती. डॉ. विनय सहस्त्रबुध्दे हे समितीचे कार्याध्यक्ष म्हणून नियुक्त होते. या राज्यस्तरीय समितीने दहा उपसमित्यांचे अभ्यास गट नेमून आपल्या सूचना/शिफारशी याचा मसुदा शासनास सादर केलेला होता. हा मसुदा सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत असणाऱ्या विविध कार्यालयांकडे तसेच शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागांकडे अभिप्रायासाठी पाठवण्यात आला होता. सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत असणाऱ्या सर्व कार्यालयांनी व शासनाच्या विविध प्रशासकीय विभागांनी त्यांच्या अभिप्रायासह अंतिम अहवाल शासनास सादर केलेला आहे. या अहवालास अनुसरून सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत व शासनाच्या इतर प्रशासकीय विभागाशी निगडीत असणाऱ्या कार्यालयाच्या अंतर्गत येणाऱ्या विविध घटकांविषयीचे धोरण तयार करून सादर करण्यात येत आहे. या धोरणात आर्थिक शिफारशी, संस्थात्मक शिफारशी, संघटनात्मक शिफारशी, व्यावसायिक शिफारशी, शैक्षणिक शिफारशी, प्रचार व प्रसिद्धी विषयक शिफारशी, लोकसहभागाच्या शिफारशी व अन्य शिफारशी यांचा समावेश आहे.

१०. सदर उपसमित्यांच्या क्षेत्रांस अनुसरून समितीच्या कार्याध्यक्षांसमवेत अनेक बैठका झाल्या. त्यास अनुसरून समितीने त्यांचा अहवाल शासनास सादर केलेला आहे. सदर अहवालामध्ये दहा मुख्य क्षेत्रांची निवड करण्यात आलेली होती. सदरची क्षेत्रे खालीलप्रमाणे आहेत:-

- १०.१ कारागीरी
- १०.२ भाषा,साहित्य आणि ग्रंथव्यवहार व वाचन संस्कृती
- १०.३ दृष्यकला
- १०.४ गड-किल्ले-पुरातत्व
- १०.५ लोककला
- १०.६ संगीत
- १०.७ रंगभूमी
- १०.८ नृत्य
- १०.९ चित्रपट
- १०.१० भक्ती संस्कृती

११. या धोरणाशी निगडीत असलेल्या उपरोक्त १० क्षेत्रांशी संबंधीत संस्था, संघटना, तज्ञ व्यक्ती, कामगार, कलाकार, कारागीर, विविध समाज घटक यांच्या प्रत्यक्ष भेटी व मुलाखती घेतल्या. या धोरणामध्ये आर्थिक, संस्थात्मक, संघटनात्मक, व्यावसायिक, शैक्षणिक, प्रचार व प्रसिद्धी विषयक आणि लोकसहभागाच्या शिफारशीसह अन्य शिफारशी यांचा समावेश आहे.

महाराष्ट्र शासनाने विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम/उपक्रम राबविलेले आहेत. सांस्कृतिक क्षेत्रातील आतापर्यंतच्या महाराष्ट्राच्या प्रवासाचा आढावा घेऊन व भावी वाटचालीचे नियोजन करण्याच्यादृष्टीने समितीने शिफारस केलेल्या क्षेत्रातील शिफारशींवर विविध प्रशासकीय विभागांशी सल्लामसलत करून दिनांक २३.०९.२०२४ रोजीच्या मा.मंत्रिमंडळ बैठकीमध्ये दिलेल्या मान्यतेस अनुसरून धोरण निश्चित करण्याची बाबी शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

सांस्कृतिक धोरणास एक व्यापकता आणि समतोलता आणण्याच्या दृष्टीने मा. मंत्रिमंडळाने दिलेल्या मान्यतेनुसार **महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण, २०२४ सह सोबत जोडलेल्या परिशिष्ट-“अ”** मधील धोरणातील समाविष्ट सर्व शिफारशींना या शासन निर्णयान्वये मान्यता प्रदान करण्यात येत आहे. महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण, २०२४ हे फक्त सांस्कृतिक कार्य विभागापुरतेच मर्यादित नाही, तर त्याची व्याप्ती प्रशासनाच्या विविध विभागांशी संबंधित आहे. मुख्य समिती आणि उपसमितीच्या सदस्यांनी विविध विभागांशी निगडित असणाऱ्या महत्त्वाच्या शिफारसी सादर केलेल्या आहेत. सदर धोरणाचे पुढीलप्रमाणे दृष्टीकोन आणि उद्दिष्ट निश्चित केलेले असून, ती खालीलप्रमाणे आहेत:-

दृष्टीकोन :- महाराष्ट्राला एक सशक्त सांस्कृतिक केंद्र म्हणून ओळख निर्माण करून देणे, आपल्या समृद्ध वारसा आणि कलेची जपणूक करून राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक महत्त्व अधोरेखित करणे.

१. उद्दिष्टे:-

- १.१ **ऐतिहासिक संपत्ती आणि स्त्रोतांचे संरक्षण :-** ऐतिहासिक ठिकाणे, कला संग्रहालये, आणि साहित्य यांसारख्या सांस्कृतिक संपत्तीचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे.
- १.२ **लोकसहभाग :-** सांस्कृतिक धोरण तयार करताना स्थानीय समुदायांचा आणि स्थानिक कलाकारांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे.
- १.३ **शिक्षण आणि जागरूकता :-** सांस्कृतिक वारसा आणि परंपरांबद्दल लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी शैक्षणिक कार्यक्रम आणि उपक्रम राबविणे.
- १.४ **आर्थिक पाठबळ :-** सांस्कृतिक क्रियाकलापांना आर्थिक पाठबळ देण्यासाठी पुरेसे निधी, अनुदाने, आणि वित्तीय योजना तयार करणे.
- १.५ **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य :-** सांस्कृतिक वारसा जागतिक पातळीवर जतन करण्यासाठी आणि त्याच्या संवर्धनासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहकार्य साधणे.
- १.६ **कायदेशीर चौकट :-** धोरणाची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी कायदेशीर चौकट तयार करणे.
- १.७ **आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर :-** आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सांस्कृतिक वारसा आणि कला यांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
- १.८ **संशोधन व विकास :-** सांस्कृतिक धोरणाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी सतत संशोधन व विकासास प्रोत्साहन देणे.

- १.९ **राष्ट्रीय ओळख :-** सांस्कृतिक प्रतीके, कथा, आणि कार्यक्रमांद्वारे एकत्रित राष्ट्रीय ओळख घडवणे आणि प्रचार प्रसार करणे.
- १.१० **सांस्कृतिक पायाभूत सुविधा :-** संग्रहालये, नाट्यगृहे, ग्रंथालये आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठीच्या सार्वजनिक जागा यांच्या विकासासाठी गुंतवणूक करणे.
- १.११ **सामाजिक एकता :-** सांस्कृतिक धोरणाद्वारे सामाजिक समावेश, असमानता कमी करणे, आणि समुदायांमधील एकता वाढवणे, एकत्रित समाजात समरसता आणि सहिष्णुतेचा विकास होईल यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.
- १.१२ **सांस्कृतिक अर्थव्यवस्था :-** सांस्कृतिक क्षेत्राची आर्थिक मूल्यावृद्धी करण्यासाठी धोरणे विकसित करणे, ज्यामध्ये रोजगार निर्मिती, पर्यटन आणि सांस्कृतिक उत्पादनांची निर्यात समाविष्ट आहे.
- १.१३ **सांस्कृतिक उपक्रमांची वाढ :-** सांस्कृतिक कार्यक्रम, महोत्सव, आणि कला प्रदर्शनांचे आयोजन करून सांस्कृतिक जीवनात समृद्धी आणणे.
- १.१४ **संस्कृतीचे आदान-प्रदान :-** राज्यांतर्गत, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सांस्कृतिक आदान-प्रदान आणि सहकार्य वाढवणे.
- १.१५ **सांस्कृतिक धोरणामुळे सकल उत्पादन:-** संस्कृती केवळ मनोरंजन आणि प्रबोधन एवढ्याशीच मर्यादित नसून, सांस्कृतिक घटकांचा सकल उत्पादनात मोठा वाटा आहे व हा वाटा भविष्यातही वाढत जाणार आहे. मनोरंजनाच्या माध्यमातून आगामी काही वर्षात सकल उत्पादनात सांस्कृतिक घटकाचा वाटा वाढवणे.
- १.१६ **सांस्कृतिक गुंतवणूक:-** पुढील पाच वर्षांत सांस्कृतिक क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा आणि वारसा संवर्धन यामधील गुंतवणूकीस आकर्षित करणे.
- १.१७ **सांस्कृतिक विकासामध्ये वाढ:-** सृजनशील सांस्कृतिक क्षेत्रात कौशल्य विकसित होण्यासाठी सुलभतेविषयक सहकार्य करणे.

०२. **वैधता आणि कार्यान्वित कालावधी :-** महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक धोरण, २०२४ हे प्रसिध्द झाल्याच्या दिनांकापासून अंमलात येईल. संस्कृती ही प्रवाही व परिवर्तनशील असल्यामुळे या धोरणाचा दर पाच वर्षांनी आढावा घेण्यात यावा.

०३. मा. मंत्रिमंडळाने मंजूर केलेल्या सोबत जोडलेल्या परिशिष्ट-“अ” मधील शिफारशींवर आवश्यक त्या टप्प्यावर जाऊन विहीत कार्यपद्धतीचा अवलंब करून संबंधीत प्रशासकीय विभागाने कार्यवाही करावी.

०४. या सांस्कृतिक धोरणाचे प्रभावी संनियंत्रण करण्यासाठी सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत एका संनियंत्रण समितीचे गठन करण्यात यावे. या समितीमध्ये शासकीय सदस्यांसोबतच संबंधित क्षेत्रातील अशासकीय तज्ञ सदस्यांचा समावेश असेल. सदर समितीचे अध्यक्ष व अशासकीय सदस्य यांची नियुक्ती तसेच सदस्यांची संख्या व त्यांच्या कार्यक्षेत्राबाबतचा निर्णय मा. मंत्री, सांस्कृतिक कार्य यांच्या मान्यतेने करण्यात यावा.

०५. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून, त्याचा संगणक संकेतांक क्रमांक २०२४०९२३१६५६५५११२३ असा आहे. हा शासन निर्णय डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(विकास शंकर खारगे)

अपर मुख्य सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

- १) मा.राज्यपाल महाराष्ट्र राज्य यांचे प्रधान सचिव, राजभवन, मलबार हिल, मुंबई.
- २) मा. सभापती, विधान परिषद यांचे खाजगी सचिव, विधान भवन, मुंबई.
- ३) मा. अध्यक्ष, विधान सभा यांचे खाजगी सचिव, विधान भवन, मुंबई.
- ४) मा.मुख्यमंत्री यांचे अपर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ५) मा.उपमुख्यमंत्री (गृह) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ६) मा.उपमुख्यमंत्री, नियोजन व वित्त विभाग यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ७) मा. मंत्री (सांस्कृतिक कार्य) यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ८) मा. मंत्री, सर्व विभाग यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
- ९) मा. सदस्य महाराष्ट्र विधान परिषद सर्व मुंबई.
- १०) मा. सदस्य महाराष्ट्र विधान सभा सर्व, मुंबई.
- ११) मा. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई.
- १२) अपर मुख्य सचिव, सांस्कृतिक कार्य, पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १३) अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव, सर्व मंत्रालयीन विभाग, मुंबई.
- १४) विभागीय आयुक्त (सर्व)
- १५) जिल्हाधिकारी (सर्व)
- १६) महानगरपालिका आयुक्त (सर्व)
- १७) मुख कार्यकारी अधिकारी, जिल्हापरिषद (सर्व)
- १८) उप सचिव (सर्व), पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १९) व्यवस्थापकीय संचालक, महाराष्ट्र रंगभूमी, चित्रपट व सांस्कृतिक विकास महामंडळ मर्यादित, दादासाहेब फाळके चित्रनगरी, गोरेगांव, मुंबई.
- २०) व्यवस्थापकीय संचालक, कोल्हापूर चित्रनगरी महामंडळ मर्यादित, कोल्हापूर.
- २१) संचालक, सांस्कृतिक कार्य संचालनालय, जुने सचिवालय इमारत, मुंबई.
- २२) संचालक, पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय, मुंबई.
- २३) संचालक, पु.ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी, प्रभादेवी, मुंबई.
- २४) कार्यकारी संपादक व सचिव, दर्शनिका विभाग, मुंबई.

- २५) सहसंचालक, हिंदी, सिंधी, गुजराती, संस्कृत, बंगाली, तेलुगू व गोर बंजारा अकादमी, मुंबई.
- २६) सचिव, रंगभूमी परिनिरिक्षण मंडळ, मुंबई.
- २७) सर्व कक्ष अधिकारी, पर्यटन व सांस्कृतिक कार्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २८) अधिदान व लेखा अधिकारी, मुंबई.
- २९) निवासी लेखा परीक्षा अधिकारी, मुंबई.
- ३०) जिल्हा कोषागार अधिकारी (सर्व)
- ३१) महालेखापाल (लेखा परीक्षा) - १ महाराष्ट्र, मुंबई.
- ३२) महालेखापाल (लेखा परीक्षा) - २ महाराष्ट्र, नागपूर.
- ३३) महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) - १ महाराष्ट्र, मुंबई.
- ३४) महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता)- २ महाराष्ट्र, नागपूर.
- ३५) निवड नस्ती, सां.का.४.

शासन निर्णय क्रमांक संकीर्ण ८२२४/प्र.क्र. २६३/सां.का.-४ दिनांक २३ सप्टेंबर, २०२४ चे सहपत्र
(परिशिष्ट-“अ”)

परिशिष्ट-“अ”

१. सांस्कृतिक वारसा, कला, परंपरा, आणि सामाजिक मूल्यांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी शासनाने गठित केलेल्या समितीच्या सांस्कृतिक धोरणातील शिफारशीतील निश्चित केलेली महत्वाची क्षेत्रे खालीलप्रमाणे आहेत:-

- १.१ कारागीरी
- १.२ भाषा,साहित्य आणि ग्रंथव्यवहार व वाचन संस्कृती
- १.३ दृष्यकला
- १.४ गड-किल्ले-पुरातत्व
- १.५ लोककला
- १.६ संगीत
- १.७ रंगभूमी
- १.८ नृत्य
- १.९ चित्रपट
- १.१० भक्ती संस्कृती

उक्तप्रमाणे क्षेत्रनिहाय शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत:-

१.१ कारागिरी

- १.१.१ कौशल्य कारीगर तयार करण्यासाठी सुसंगत माफक दरात व्यावसायिक प्रशिक्षण (अभ्यासक्रम) उपलब्ध करून देणे
- १.१.२ सदरहू कारागिरांना शासनामार्फत स्वस्तात आणि राखीव स्वरूपात कच्चा माल उपलब्ध करून देणे.
- १.१.३ केंद्र सरकारच्या विश्वकर्मा योजनेचा लाभ सर्वदूर पोहोचण्यासाठी कारागिरांना खेळते भांडवल उपलब्ध करून देण्यात यावे.
- १.१.४ कारागिरांची वेगळी जनगणना करून, त्यांना कारागीर कार्डे द्यावीत व या कार्डाच्या आधारे सवलती देण्यात याव्यात.
- १.१.५ कारागिरांनी तयार केलेला पक्का मालाची विक्री करण्याकरिता स्वतंत्र सरकारमान्य विक्री केंद्रे (तालुका, जिल्हा तसेच तिर्थक्षेत्रांच्या व मॉलच्या ठिकाणी) उभारण्यात यावीत.
- १.१.६ सदरहू उद्योगाला चालना मिळण्यासाठी राज्यात नव्हे तर देश व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सदर मालाची विक्री करण्यासाठी व इतर प्रशासनिक कामकाजासाठी प्रत्येक कारागिर संकूल उभारण्यात यावे.
- १.१.७ परंपरागत कार्यपद्धतीच्या कौशल्यास अधिकृत मान्यता प्रदान करण्यात यावी.

- १.१.८ परंपरागत कारागिरांना अधिकृत मान्यता द्यावी.
- १.१.९ कौशल्य-कारागीरी विश्वविद्यालयाची स्थापना करुन या विश्वविद्यालयाचे उपकेंद्र, प्रत्येक जिल्ह्यात किंवा जेथे कारागीर मोठ्या प्रमाणावर वस्त्या आहेत अशा तालुक्याच्या ठिकाणी असावे.
- १.१.१० शासनातर्फे महाराष्ट्रात विभागवार कारागीर मेळावे आयोजित करण्यात यावेत. यामध्ये कारागिरातर्फे निर्मित वस्तूंचे प्रदर्शन व विक्री व्हावी.
- १.१.११ कलाकारांची कला कौशल्य पिढ्यान पिढ्या जतन केली जावीत असे अभ्यासक्रम (courses) तयार केले जावेत. रोजगाराच्या दृष्टीने पारंपारिक रुढी, परंपरा, पध्दती यांची Skill बरोबर सांगड घालून नवे उपक्रम तयार करावेत.

१.२ भाषा, साहित्य, ग्रंथव्यवहार आणि वाचन संस्कृती

- १.२.१ मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी २५ वर्षांचा बृहद आराखडा बनवावा कृतीगट तयार करावेत.
- १.२.२ मराठी राजभाषेचा वापर अनिवार्य करावा.
- १.२.३ नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात मराठी-हिंदी-इंग्रजी असे त्रिभाषा सूत्र सर्व पातळ्यांवर लागू करणे. त्यासाठी मराठी भाषा विभागाला मनुष्यबळ आणि अधिकार द्यावेत.
- १.२.४ सर्व प्रकारच्या शाळांमध्ये मराठी ०४ वर्ष सक्तीचे करावे.
- १.२.५ अनेक शाखांमधील शिक्षण मराठीतून देण्याबाबतचे धोरण आखावे.
- १.२.६ बोली भाषा जतनासाठी विशेष विभाग स्थापन करावा.
- १.२.७ राज्यकर्ते आणि वरिष्ठ अधिकारी यांनी माध्यमांसमोर जाताना मराठीतच बोलावे ह्यासाठी शासनाने आदेश काढावेत.
- १.२.८ शासकीय कामकाजात सोप्या मराठी भाषेचा वापर करावा. काही नवीन संज्ञा, लेखनकोष, शब्दकोष तयार करावा.
- १.२.९ अमराठी लोकांचे मराठी भाषा शिकणे सुलभ व्हावे यासाठी साधने, कार्यशाळा, अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यात यावे.
- १.२.१० केंद्र शासनाच्या कार्यालयात मराठीचा वापर करण्यात यावा.
- १.२.११ देशातील विविध विद्यापीठात मराठी शिक्षक मिळण्यासाठी संकेतस्थळ उपलब्ध करून द्यावे.
- १.२.१२ आज मराठीचे अनेक टंक (फॉन्ट्स) वापरले जातात, त्याच्या ऐवजी महाराष्ट्र शासनाने प्रमाणित केलेली एकलिपी आणि तिचे अनेक टंक शासनानेच संगणक धारकांना उपलब्ध करून द्यावेत आणि राज्यात विकल्या जाणाऱ्या प्रत्येक संगणकासोबत ही लिपी प्रविष्ट केलेली असावी, अशी सक्ती शासनाने करावी. तसेच इंग्रजीत जशी 'स्पेलचेकर' सारखी व्यवस्था आहे, तशी व्यवस्था किंवा तशी आज्ञावली (सॉफ्टवेअर) विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहित करावे.
- १.२.१३ परभाषेतून आलेले व मराठीत रुजलेले शब्द समाविष्ट करणाऱ्या शब्दांसाठी महाशब्दकोषात सदर शब्द समाविष्ट करावेत.
- १.२.१४ महाराष्ट्रातील शासकीय, निमशासकीय, महाराष्ट्रात नोंदणीकृत झालेल्या सर्व खाजगी संस्था, संघटना ह्यांची संकेतस्थळं मराठीत असावीत.

- १.२.१५ महाराष्ट्रातील दूरदर्शन/आकाशवाणी अशा सर्व केंद्रावर मराठी अधिकारी असण्यासाठी राज्य सरकारने केंद्राकडे सतत पाठपुरावा करावा.
- १.२.१६ नॅशनल बुक ट्रस्ट, राज्यसभा, संसद भवन, लोकसभा, राष्ट्रपती भवन येथील सचिवालयात मराठी संपादक, अनुवादक अशी पदे भरावीत.
- १.२.१७ २७ फेब्रुवारी हा दरवर्षी जागतिक मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो, पण त्यादिवशी शासनाने दरवर्षी एक देवनागरी टंक (फॉन्ट) प्रकाशित करावा.
- १.२.१८ महाराष्ट्र शासन दरवर्षी संपादक, पत्रकारांना विविध पुरस्कारांनी सन्मानित करत असते. पण त्याच्या जोडीला मराठी भाषेत नवीन शब्दांची निर्मिती करणाऱ्या आणि इंग्रजी आणि इतर भाषांमधील जे शब्द सर्रास वापरले जातात, त्या शब्दांना पर्यायी शब्द निर्माण करणाऱ्या शब्दप्रभुना, 'स्वातंत्र्यवीर सावरकर शब्दसेवक' पुरस्काराने सन्मानित करावे.
- १.२.१९ आकाशवाणी व दूरदर्शनचा मराठी विभाग यांच्याकडे नामवंत मराठी साहित्यिक, गायक, कलाकार यांच्या कार्यक्रमाच्या दुर्मिळ ध्वनिफिती व चित्रफिती आहेत. शासनाने त्यांचे दस्तावेजीकरण करावे.
- १.२.२० दरवर्षी निवडक उत्तम पुस्तके हिंदी आणि इंग्रजीत अनुवाद करावेत.
- १.२.२१ एकाच साहित्य संमेलनांना भरघोस मदत करण्यापेक्षा विभागीय स्तरावर होणाऱ्या संमेलनाला आर्थिक मदत करावी.
- १.२.२२ मराठी भाषा विभागांतर्गत चार संस्था काम करीत आहेत. त्यांच्यात सुसूत्रता आणणे.
- १.२.२३ शासकीय संस्थांनी प्रकाशित केलेली विविध पुस्तके, विश्वकोश, परिभाषा कोश, बोलीभाषा कोष असे सर्व साहित्य अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचवावे.
- १.२.२४ सर्व प्रकारचे कोष शक्यतो पीडीएफ स्वरूपात प्रकाशित करून डाउनलोड स्वरूपात सर्वांना विनामूल्य उपलब्ध करावेत.
- १.२.२५ मोडी लिपीतील कागदांचे मराठीकरण करावे.
- १.२.२६ राज्यभर ग्रंथालये सक्षम करणे, कार्यक्षम व जाणते ग्रंथपाल तयार करावीत.
- १.२.२७ जिल्ह्यात ग्रंथालयामार्फत छोटी संमेलने भरून वाचन चळवळ सक्षम करावी.
- १.२.२८ उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाच्या अखत्यारीत असलेले ग्रंथालय संचालनालय मराठी भाषा विभागाला जोडले जावे.
- १.२.२९ ग्रंथखरेदीत सुसूत्रता आणण्यासाठी खरेदीचे निकष एखाद्या तज्ञ समितीमार्फत ठरवावेत.
- १.२.३० ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांचा अनेक वर्षे प्रलंबित राहिलेला वेतनवाढीचा व नेमणुकांचा प्रश्न त्वरित सोडवावा.
- १.२.३१ ग्रंथ प्रकाशन व्यवसायात आवृत्ती आणि पुनर्मुद्रण याबाबत तसेच आवृत्ती किती प्रतीची म्हणावी याबाबत काही संकेत वा एक धोरण निश्चित केले जावे.
- १.२.३२ शासकीय पातळीवर होणा-या ग्रंथ खरेदीसाठी एखादी शासन मान्य सूची असावी
- १.२.३३ सर्व अनुदानित शाळांमध्ये ग्रंथपाल या संवर्गातील पद नसते. पर्यायी व्यवस्था म्हणून ग्रंथालयाची अधिकची जबाबदारी स्विकारणाऱ्या शिक्षकाला कार्यभार सोपविलेला असल्यामुळे त्यांना वेतनवाढ द्यावी.
- १.२.३४ प्रत्येक शाळेत (प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक) शाळेत भाषा शिक्षणाला आठवड्यातून किमान दोन तासिका वाचनासाठी असाव्यात.

- १.२.३५ प्रत्येक शाळेत डॉ. अब्दुल कलाम वाचनकट्टा असावा व आठवड्याला दोन शैक्षणिक तासिका वाचनासाठी असणे अपेक्षित आहे. त्या वेळात सर्व विद्यार्थ्यांना ही पुस्तके उपलब्ध व्हावीत.
- १.२.३६ महत्वाचे साहित्यपुरस्कार मिळालेली पुस्तके प्रत्येक ग्रंथालयात पोहोचवावीत.
- १.२.३७ प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हाधिकाऱ्यांनी स्थानिक साहित्य संस्था, शिक्षण संस्था यांच्या सहकार्याने प्रत्येक वर्षी जिल्हा ग्रंथोत्सवाचे आयोजन करावे.
- १.२.३८ सांस्कृतिक कोष निर्माण करावेत, ज्ञानमंडळ (सांस्कृतिक) तयार करावेत आणि संस्कृतीचे जतन व संवर्धन होईल अशा साहित्याची निर्मिती करावी.

१.३ दृश्यकला

- १.३.१ प्राथमिक व माध्यमिक चित्रकला विषयाच्या अभ्यासक्रमाचा काल सुसंगत व नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) प्रमाणे पुनर्रचना करण्यात यावी.
- १.३.२ इयत्ता आठवी पर्यंत चित्रकला हा विषय अनिवार्य असावा. इयत्ता नववी व दहावीसाठी चित्रकला हा विषय ऐच्छिक ठेवावा. तो निवडल्यास क्रीडा, या विषयाप्रमाणे अतिरिक्त गुण देण्याची व्यवस्था असावी.
- १.३.३ चित्रकला विषय शिकवण्यासाठी प्रशिक्षित चित्रकला शिक्षकाची नेमणूक करणे अनिवार्य असावे आणि त्याचं शिक्षण हे ATD/GD ART DIPLOMA/AM/B.F.A/M.F.A पेंटिंग, स्कल्पचर किंवा उपयोजित कलेतील पदविका/पदवीधारक असेल असं सरकारचं धोरण असावं.
- १.३.४ महाविद्यालयीन कला शिक्षणात दृश्यकला व कारागिरी याविषयांचे शिक्षण देण्यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्राचा विचार करता NEP नुसार एक स्वतंत्र “कला व कारागिरी विद्यापीठ” स्थापन करायला हवे. दृश्यकला व कारागिरी या विषयांतर्गत कालानुरूप व NEP नुसार अभ्यासक्रम तज्ञांच्या समितीमार्फत तयार करून या नवीन विद्यापीठामार्फत संपूर्ण महाराष्ट्रभर राबवण्यात यावा आणि या विद्यापीठाने पदवी, पदव्युत्तर आणि पीएचडी संशोधन इत्यादी अभ्यासक्रम राबवावेत. या स्वतंत्र विद्यापीठामुळे कला संचालनालयाची कला शिक्षणातील जबाबदारी संपेल.
- १.३.५ महाराष्ट्र शासनातर्फे कला संचालनालयाला सल्ला देण्यासाठी, मार्गदर्शनासाठी १९६५ मधील स्थापनेपासून आर्ट कौन्सिल (कला सल्लागार मंडळ) नेमले जात असे. त्यात महाराष्ट्राच्या विविध भागातून ज्येष्ठ कलावंत व कला तज्ञांची नेमणूक होत असे. परंतु कला संचालनालयाच्या कारभारात गेली अनेक वर्षे हे सल्लागार मंडळ नियुक्त करण्याचे टाळण्यात आले आहे. अशा सल्लागार मंडळाची नियुक्ती विनाविलंब करावी.
- १.३.६ रंगावली हा शालेय स्तरावर विषय असावा आणि त्यासाठी अभ्यासक्रम असावा.
- १.३.७ मुंबईत जवाहर बाल भवन ही शासनाची संस्था १९५२ पासून कार्यरत आहे. ती पुनर्जीवित होणे आवश्यक आहे. या संस्थेच्या विभागीय शाखा निर्माण करून त्यांच्यातर्फे राज्य, जिल्हा व स्थानिक स्तरावरील बालचित्र कला स्पर्धांचे वर्षभरात किमान एक वेळा आयोजन करण्यात यावे. त्यातील निवडक लहान मुलांना पारितोषिके व प्रमाणपत्रे देण्यात यावी.

- १.३.८ कलाकारांसाठी चित्र-शिल्प कलेच्या कार्यशाळा देशातील इतर राज्ये नियमित घेत असतात. परंतु महाराष्ट्र राज्याच्या १९६० मधील स्थापनेपासून केवळ दोनच कार्यशाळा शासनातर्फे घेण्यात आल्या. अशा कार्यशाळांचे प्रमाण वाढविण्याचे धोरण शासनाने ठेवणे आवश्यक आहे. अशा कार्यशाळेतून निर्माण होणाऱ्या कलाकृती शासकीय इमारती सुशोभित करण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.
- १.३.९ महाराष्ट्रातील प्रत्येक महसुली विभागाच्या प्रमुख ठिकाणी दृश्यकलेसाठी कला केंद्र स्थापन करावे. या कलाकेंद्रातून दृश्यकला व हस्तकला कलावंतांना आपली कला व छंद जोपासण्याची संधी मिळेल. यातूनच लहान मुलामुलींमध्ये कलाविषयक ज्ञान वृद्धिंगत होईल.
- १.३.१० महाविद्यालयीन विद्यार्थी विभागाच्या राज्य कला प्रदर्शनाचे महाराष्ट्र राज्यात विविध ठिकाणी आयोजन करण्यात यावे. त्यानिमित्ताने सचित्र व्याख्याने, प्रात्यक्षिके आणि कार्यशाळांचे आयोजन करण्यात यावे. बालभवन तर्फे ज्या ठिकाणी शासकीय अथवा खाजगी संग्रहालये असतील, त्या ठिकाणी आणि कलावंतांच्या स्टुडिओत गणपती कारखान्यास विशेष नैपुण्य प्राप्त बालकलाकारांच्या भेटी आयोजित कराव्यात.
- १.३.११ महाराष्ट्र राज्य शासनातर्फे आणि विविध महागरपालिका, नगरपालिका, जिल्हा परिषदांतर्फे स्मारक शिल्पे उभारणे इ. सुशोभीकरणाची कामे करून घेतली जातात. ती देताना सध्या अशी कामे देताना स्थानिक कलाकार किंवा तिथल्या कलाशिक्षण संस्था ह्यांना प्राधान्य मिळेल असं धोरण असावं.
- १.३.१२ द बॉम्बे आर्ट सोसायटी (स्थापना १८८८) आणि आर्ट सोसायटी ऑफ इंडिया, (स्थापना १९१८) या देशातील अत्यंत जुन्या व प्रतिष्ठित संस्थांना सरकारने अनुदान द्यावं.

१.४ गड-किल्ले-पुरातत्त्व

- १.४.१ महाराष्ट्राच्या ऐतिहासिक वारसाची ओळख सामान्य जनतेला व्हावी ह्यासाठी विविध वयोगटांसाठी दृकश्राव्य माध्यमाचा योग्य वापर करावा.
- १.४.२ राज्यातील सर्व अभियांत्रिकी व वास्तुविशारदीय महाविद्यालयांशी समन्वय साधून जिल्हानिहाय त्या-त्या जिल्ह्यातील प्राचीन वास्तूंचे आरेखन, दस्तावेजीकरण याबाबी अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून राबविण्यासाठी प्रोत्साहनपर समन्वयासाठी यंत्रणा उभी करण्यात यावी.
- १.४.३ महाराष्ट्रातील वारसा आणि संस्कृतीवर संशोधन करणाऱ्या संशोधकांसाठी राज्य पुरातत्त्व विभागाकडून शिष्यवृत्ती योजना राबविण्यात यावी.
- १.४.४ महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक वारसा स्थळांच्या किंवा वस्तूंच्या प्रतीकृती करून शैक्षणिक अथवा सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सन्मानित करतेवेळी या प्रतिकृतींचा जास्तीत जास्त वापर करण्याचं धोरण असावं.
- १.४.५ प्राचीन वास्तू, वस्तू व गड किल्ले यांच्याबद्दल पर्यटकांना सत्य व अचूक माहिती मिळण्यासाठी प्रमाणपत्र धारक गाईड (मार्गदर्शक) तयार करण्यासाठी धोरण असावं.
- १.४.६ दुर्ग व इतर वारसा स्थळं संवर्धनाकरीता इच्छूक असणाऱ्या संस्थांसाठीची मानक कार्यपद्धती (SOP) सुनिश्चित करावी.

- १.४.७ पुराभिलेख व नाणी काळाच्या ओघात नष्ट होत असल्याने त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी डिजिटल दस्तावेवजीकरणाचा प्रकल्प राबवावा.
- १.४.८ पुरातत्वीय वारसा स्थळांचे, गड किल्यांचे संशोधनात्मक काम करणाऱ्या संस्थांना, व्यक्तींना व्हिडीओ शुटिंग, फोटोग्राफी व आधुनिक जी.आय.एस.मॅपिंगचं प्रशिक्षण द्यावं.
- १.४.९ पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय संचालनालयांस स्वतंत्र विभागाचा दर्जा मिळायला हवा. संचालनालय ऐवजी पुरातत्व विभाग (Department of Archaeology) असा बदल करून इतर राज्यांप्रमाणे आयुक्त दर्जाच्या अधिकाऱ्याची नेमणूक करण्यात यावी.
- १.४.१० महाराष्ट्र राज्य सांस्कृतिक भवन असावं.
- १.४.११ प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक जिल्हा पुरातत्व संग्रहालय असायला हवं आणि महाराष्ट्र राज्य वस्तुसंग्रहालय अधिनियम तयार करण्यात यावा.
- १.४.१२ देशाचा देशाबाहेरील सांस्कृतिक ठेवा भारतात परत आणण्यासाठी एका शिखर संस्थेची स्थापना करण्यात यावी व त्यासाठी राज्य संग्रहालयाची निर्मिती करून सांस्कृतिक कार्य विभागांतर्गत महानिर्देशक दर्जाच्या अधिकाऱ्याची नेमणूक करून स्वतंत्र संचालनालय निर्माण करण्यात यावं.
- १.४.१३ महाराष्ट्र प्राचीन स्मारके व पुराणवस्तुशास्त्र विषयक स्थळे व अवशेष अधिनियम १९६० व त्याचे नियम १९६२ प्रस्तुत कायद्यामध्ये आवश्यक ते बदल व दुरुस्त्या करण्यासाठी समिती नेमावी.
- १.४.१४ पुरातत्वीय ऐतिहासिक वारसाचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी कन्झर्व्हेशन मॅन्यूवेल (Conservation Manual) तयार करण्यात यावं.
- १.४.१५ पुरातत्वीय सर्वेक्षण, उत्खनन, जतन व संवर्धनाच्या कामांचा वार्षिक अहवाल प्रकाशित करण्यात यावा व महाराष्ट्रातील किल्ल्याच्या सदर्भात स्थापत्य व वास्तुशास्त्र यांच्या माहितीसाठी देणारी एक पुस्तिका तयार करण्यात यावी.
- १.४.१६ राज्य पुरातत्वीय ग्रंथालय उभारावे.
- १.४.१७ नोंदणीकृत व संरक्षित नसलेले ऐतिहासिक व पुरातत्वीय महत्त्व असणाऱ्या स्थळांचे जिल्हानिहाय गॅझेटियर तयार करावे.
- १.४.१८ दुर्ग स्वच्छता व त्यासंबंधी जागृती आदी कार्यक्रम राबविणाऱ्या संस्थांच्या सहभागाची व समन्वयाची कायमस्वरूपी व्यवस्था करण्याच्या हेतूने पुरातत्व समन्वय समिती स्थापन करण्यात यावी.
- १.४.१९ महाराष्ट्रातील वारसा स्थळांचा समावेश वर्ल्ड हेरिटेज निकषानुसार विकसित करण्यासाठी पुरातत्व विभाग इतिहास संशोधक व अभ्यासक यांच्या मार्गदर्शनाखाली एक समिती स्थापन करण्यात यावी.
- १.४.२० अनेक किल्ले राज्य शासनाने संरक्षित घोषित केलेले असले तरी त्यांचा प्रत्यक्ष ताबा वन विभागाकडे असल्यामुळे गड-किल्ले यांचे संरक्षण संवर्धनामध्ये अडचणी निर्माण होतात. त्यासाठी पुरातत्व विभाग व वन विभाग यांच्या अधिनियमात सुधारणा करण्यात यावी.
- १.४.२१ “इंग्लिश हेरिटेज” या स्वायत्त संस्थेच्या धर्तीवर महाराष्ट्राच्या गड-किल्ले जतन व संवर्धनासाठी महामंडळ वा महावारसा अशा स्वायत्त संस्थाची स्थापना करावी.

- १.४.२२ गर्दीच्या वेळी कॅरिंग कॅपॅसिटीचे निकष ठरवावेत, आणि ह्या किल्ल्यांवर सुरक्षा रक्षकांची नेमणूक करावी आणि सीसीटीव्ही देखील बसवावेत.
- १.४.२३ स्वयंसेवी संस्था गड-किल्ल्यांची स्वच्छता व वृक्षारोपण यासंदर्भात एक नियमावली तयार करावी आणि अशा काम करणाऱ्या संस्थांची रीतसर नोंद असावी.
- १.४.२४ गड-किल्ल्याच्या मूळ रुपाला धक्का लागू न देता डागडुजी व्हावी आणि गड-किल्ले वास्तू वर्ल्ड हेरिटेज निकषानुसार विकसित करण्यासाठी तज्ञ अभ्यासकांची पूर्णवेळ समिती नेमावी.
- १.४.२५ गड-किल्ल्यावर येणाऱ्या पर्यटकांसाठी एक नियमावली तयार करावी.
- १.४.२६ जतन आणि संवर्धन यासोबतच गड-किल्ले, वारसास्थळे आणि प्राचीन बांधकाम याठिकाणी होणाऱ्या अतिक्रमणाबाबत योग्य ती दक्षता घेण्यात यावी.

१.५ लोककला

- १.५.१ महाराष्ट्र राज्यातील लोककलेचे संवर्धन जतन करण्याच्या उद्देशाने सर्वेक्षण करणे आवश्यक आहे.
- १.५.२ लोप पावण्याच्या अवस्थेत असलेल्या लोककलेसाठी एक वेगळं विद्यापीठ स्थापन व्हावे.
- १.५.३ आदिवासी जिल्हामध्ये लोककला संशोधन व संवर्धन केंद्र सुरु करण्यात यावे.
- १.५.४ नंदुरबार जिल्हात होणारा होलिका महोत्सव, संपूर्ण कोकण आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातील चंदगड व आजरा तालुक्यात साजरा होणारा शिमगोत्सव(सोंगे लोकप्रकार) तसेच नाशिक जिल्हा येथील बोहाडा महोत्सव(सोंगे लोककलाप्रकार) यांच्या संवर्धनासाठी विशेष तरतुद करण्यात यावी.
- १.५.५ विविध लोककला प्रकारांच्या छोट्या चित्रफिती बनवून, प्रत्येक चित्रपटगृहात ह्या चित्रफिती दाखवण्याची सक्ती करण्यात यावी.
- १.५.६ महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाभागातील लोककलेच्या संवर्धनासाठी आणि आदिवासींच्या लोककला संवर्धनासाठी विशेष आर्थिक तरतुद करण्यात यावी.
- १.५.७ महाराष्ट्र लोककला दालन उभारण्यात यावे.
- १.५.८ लोकगीतं (विधीगीते, श्रमगीते, बडबडगीते, जात्यावरच्या ओव्या, भलारीगीते) इत्यादी लोप पावणाऱ्या लोकगीतांचे संकलन, संशोधन करून चित्रफिती आणि ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- १.५.९ महाविद्यालय, विद्यापीठ स्तरावर लोकसाहित्याचे (लोकगीतांच्या लोकनाट्याच्या) संशोधन लेखन संकलन, चर्चासत्र, कार्यशाळा यांचे आयोजन करावे.
- १.५.१० विद्यापीठ स्तरावर लोकसाहित्य अध्यासनाचे स्वतंत्र संशोधन केंद्र स्थापना करण्यात यावे.
- १.५.११ लोककला एक स्वतंत्र महामंडळ स्थापन करण्यात यावे.
- १.५.१२ तालुकास्तरावर, जिल्हास्तरावर लोककला समितीची स्थापना करावी.
- १.५.१३ लोककलावंत अकादमीची स्थापना करण्यात यावी.
- १.५.१४ अकादमी, लोककला केंद्राच्या वतीने शिबीरे कार्यशाळा, चर्चासत्रे आयोजन शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ स्तरावर करण्यात यावे. लोककला अकादमीने महाराष्ट्रातील विद्यापीठ आणि महाविद्यालय स्तरावर लोककला महोत्सव आयोजित करण्यास प्रोत्साहन द्यावं.

- १.५.१५ ज्येष्ठ कलावंत मानधन योजनेच्या लाभासाठी वयोमर्यादा ५० वर्षावरून ४५ वर्ष अशी करण्यात यावी, आणि जिल्हा मानधन समितीमध्ये लोककलावंत, अभ्यासक ह्यांचा समावेश असावा आणि त्यांना आरोग्य विम्याचं कवच बहाल करावं.
- १.५.१६ लोक कलावंत म्हणजे काय ह्याची व्याख्या करून 'लोक कलावंत' हा दर्जा द्यावा. राज्यस्तरीय, जिल्हास्तरीय, विद्यापीठस्तरीय दल विविध लोककला प्रकारासाठी दरवर्षी पुरस्कार देण्यात यावा.
- १.५.१७ लोककलांचा अभ्यास करणा-या विद्यार्थ्यांसाठी स्कॉलरशिप योजना तयार असावी, आणि पारंपरिक कलांशी संबंधित प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले जावेत.
- १.५.१८ दशावतार, कलगीतुरा, खडी गंमत, नमन, तमाशा, सोंगीभजन, प्रबोधनात्मक जलसे, आदिवासी नृत्य या लोककला प्रकारांसाठी विशेष पुरस्कार देण्यात यावे.
- १.५.१९ लोककलावंत संस्थांच्या वाहनासाठी परवाना करांमध्ये सवलत देण्यात यावी.
- १.५.२० लोककलावंतांच्या कला पथकांना अनुदान पॅकेज २००८ या वर्षापासून सुरू करण्यात आलेले आहे. या योजनेचा आढावा घेऊन तमाशा पथकांच्या भांडवली व प्रयोग अनुदानात वाढ करण्यात यावी.
- १.५.२१ तमाशा फडांच्या वाहनांना कार्यक्रम सादर करायला एका गावाहून दुसऱ्या गावाला जात असताना पथकरातून सूट देण्यात यावी.
- १.५.२२ तमाशाचे पारंपरिक पद्धतीने सादरीकरण करणाऱ्या कलापथकांना अनुदान व तमाशा महोत्सवात सहभाग देण्यात यावा.
- १.५.२३ नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये आदिवासी रोडाली पार्टी किंवा त्यांना सोंगाड्या पार्टी म्हणतात, म्हणजेच आदिवासींमध्ये तमाशाला सोंगाड्या पार्टी म्हणतात. परंतु, आत्तापर्यंत या लोकांचं संघटन नाही किंवा सांस्कृतिक महोत्सव वगैरे होत नाही. जवळपास नंदुरबार जिल्ह्यामध्ये अशा पार्टी २५ ते ३० आहेत. एका पार्टीमध्ये १५ ते १८ लोक असतात, आणि ते जनजागृती समाज प्रबोधन करतात. आदिवासी भागामध्ये एकमेव मनोरंजनासाठी सोंगाड्या पार्टी आहेत. त्यासाठी सांस्कृतिक महोत्सव घेण्यात यावा.
- १.५.२४ राज्य संरक्षित स्मारकांच्या ठिकाणी पर्यटकांसाठी पायाभूत सुविधा निर्माण कराव्यात. स्थानिक रोजगार निर्माण व्हावा म्हणून पर्यटकांना विविध सेवा उपलब्ध करून देण्यात याव्यात. पर्यटकांचा Footfall, Digital प्रचार व प्रसार, सदर वारसा हक्क स्थळांची प्रसिध्दी करावी. जसे की, कृषी पर्यटन, आरोग्य पर्यटन आहे तसे "सांस्कृतिक पर्यटनही" असावे.

१.६ संगीत

- १.६.१ प्रत्येक शाळेत संगीत शिक्षकांची नियुक्ती करावी व या नियुक्त्यांसाठी आवश्यक त्या निधीची तरतूद करावी. प्रत्येक शाळेत संगीत शिक्षक नेमता येत नसतील तर शाळांचे समूह (clusters) करून संगीत शिक्षक पुरवले जावेत. महाविद्यालय आणि विद्यापीठाच्या संगीत विभागाकडे पण शिक्षक भरतीचा अभाव आहे. या भरतीकडे गांभीर्याने बघावे.
- १.६.२ संगीत क्षेत्रातही एमबीए सारखे अभ्यासक्रम सुरू करता येतील का? यावर विचार करावा. तसेच गुरू-शिष्य परंपरेच्या संवर्धनासाठी एक स्वतंत्र शिष्यवृत्ती योजना महाराष्ट्र शासनाच्या पातळीवर सुरू करावी. ज्यामध्ये शिष्यवृत्तीचा एकअंश

- शिष्याला आणि मुख्य भाग गुरूला थेट मिळावा. पु.ल.देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमीतर्फे सदर योजना सुरु करावी.
- १.६.३ प्रगत दर्जाचे संगीत शिकण्यासाठी आणि व्यावसायिक संगीताचे आव्हान पेलण्यासाठी संगीत शिकणाऱ्या विविध घटकांसाठी पुढील कौशल्याधारीत प्रशिक्षण अभ्यासक्रमांची निर्मिती व्हावी; आवाज साधना, उच्चारसाधना, ध्वनी तंत्रज्ञान, संगीत संयोजन, संगीत रचना, इत्यादि विषय त्यात यावे.
- १.६.४ महाविद्यालयांमध्ये संगीत रसग्रहणाचे क्रेडिट अभ्यासक्रम असावे, आणि मराठी भाव संगीतासाठी स्वतंत्र अभ्यासक्रम तयार करण्यात यावा.
- १.६.५ गांधर्व संगीत महाविद्यालय संस्थेचे काम किमान १ शतकापासून सुरु आहे. पण या संस्थेला शासकीय मान्यता नसल्यामुळे या संस्थेचे पदवीधर संधीपासून वंचित आहेत. त्यामुळे या आणि अशा खूप जुन्यापण आजदेखील उत्तम कामगिरी करणाऱ्या संस्थांना शासकीय मान्यता द्यावी.
- १.६.६ शास्त्रीय संगीत, धृपद संगीत, लोकसंगीत, नाट्यसंगीत, इतर उपशास्त्रीय संगीत, सुगम व भावसंगीत यांचे अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने जतन करण्यात यावे.
- १.६.७ देवळांचा परिसर सांस्कृतिक कार्यक्रमांसाठी खुला करून देण्यात यावा.
- १.६.८ आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संगीताचे कार्यक्रम आयोजित करण्यात यावेत.
- १.६.९ लोकसंगीत आणि शब्दप्रधान भावसंगीत यांचे जतन करून त्याचा संचय पुढच्या पिढ्यांच्या संदर्भासाठी तयार करण्यात यावा.
- १.६.१० नाट्यसंगीताच्या जतनासाठी आणि संवर्धनासाठी स्वतंत्र निधी उपलब्ध करून द्यावा.
- १.६.११ खास संगीताच्या मैफलीसाठी आणि कार्यक्रमांसाठी सुसज्ज अशा छोटेखानी सभागृहांची रचना प्रत्येक तालुक्यात, उपनगरात करावी.
- १.६.१२ कलाकार विषयक योजनांची माहिती देणाऱ्या समन्वयकाची प्रति जिल्हानिहाय नियुक्ती करण्यात यावी.
- १.६.१३ महाराष्ट्रातल्या विविध स्तरांवर काम करणाऱ्या संगीत कलावंतांची नोंदणी करण्यात यावी.
- १.६.१४ वयोवृद्ध अथवा इतर काही अघटित कारणांमुळे अक्षम झालेल्या कलाकारांसाठी पेन्शन आणि समूह विमा योजना सुरु करणे.
- १.७ रंगभूमी**
- १.७.१ नाटयगृहाची बांधणी, नियोजन, नाटय गृहाचे भाडे, इतर तांत्रिक मदत, इत्यादी बाबत सल्ला देण्यासाठी सार्वजनिक बांधकाम विभाग, नगर विकास विभाग, सांस्कृतिक कार्य विभागातील तसेच कला/नाटय क्षेत्रातील तज्ञांची संयुक्त नाटयगृह सल्लागार समिती नेमण्यात यावी.
- १.७.२ राज्यातील बंद असलेली सर्व नाटयगृहे दुरुस्ती करून पुन्हा सुरु करावीत. तसेच नाटयगृहाची स्वच्छता आणि त्याची देखरेख हे नीट होत आहे का हे पाहण्यासाठी निरीक्षक नेमण्यात यावेत.
- १.७.३ आमदार निधीत नाटयगृह विषयक निधी मिळण्याबाबत विचार करण्यात यावा.
- १.७.४ हौशी कलाकारांना शासनाने सार्वजनिक बांधकाम विभाग/कामगार कल्याण विभाग/नगर पालिका/पंचायत समिती किंवा शासकीय शाळेतील हॉल

- कलाकारांना परवडतील अशा दराने किंवा शक्य झाल्यास निःशुल्क उपलब्ध करून देण्याची सोय करण्यात यावी.
- १.७.५ राज्य नाट्य स्पर्धेतील पारितोषिक विजेत्या नाटकांना नाट्यगृह भाड्यात सवलत मिळावी.
- १.७.६ नाट्यगृह ही राजकीय पक्षांनी वापरू नये असं नाही, पण जर एखाद्या नाटकाचं बुकिंग झालं असेल तर कुठल्याही परिस्थितीत ते बुकिंग रद्द न करण्याचं धोरण आखलं जावं.
- १.७.७ द बॉक्स सारखे नाट्यगृह सर्व जिल्ह्यांत उपलब्ध करावे आणि सर्व नाट्यगृहात शनिवारी व रविवारी सकाळ सत्र हौशी नाट्य संस्थाना देण्याबाबत नियमावली तयार करावी.
- १.७.८ नाटक सादरकर्ती संस्था धर्मादाय आयुक्ताकडे नोंदणीकृत करणं अनिवार्य करावं.
- १.७.९ राज्य नाट्य स्पर्धेचे नियोजन, परिक्षक नियुक्ती, मानधन, प्रयोग खर्च, विजेचा वापर व दर, बक्षीसे इत्यादीबाबत सर्व समावेशक धोरण ठरविणे. स्पर्धेचा निकाल ठरवण्यासाठी मार्गदर्शक तत्व ठरवलेली असावी. परीक्षकांच्या नाट्यसंस्थांनी राज्य नाट्यस्पर्धेत भाग घ्यावा की नाही ह्याचे निकष ठरवण्यात यावेत.
- १.७.१० सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाने स्पर्धेची घोषणा करताना, प्रवेशिका सादर करण्याच्या तारखेपासून ते पारितोषिक वितरणाची तारीख ह्याचा तपशील सुरुवातीलाच जाहीर करावा.
- १.७.११ राज्य नाट्य महोत्सवाच्या आयोजनानंतर लवकरात लवकर पारितोषिक वितरण समारंभ व्हावा.
- १.७.१२ हौशी नाट्य कलाकारांना नाट्य तालमीसाठी सरकारी शाळांमधले हॉल हे परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध करून द्यावेत. राज्य स्पर्धेत भाग घेतलेल्या संस्थांना झालेल्या खर्चाची प्रतिपूर्ती लवकरात लवकर मिळावी ह्यासाठी धोरण आखावे.
- १.७.१३ राज्यस्पर्धेत नाट्य प्रयोगा दरम्यान होणारा विजेचा वापर त्यांचे प्रमाणीकीकरण व पारदर्शकता तसेच वीज वापरामध्ये सवलत याबाबत निकष ठरविण्यात यावेत. नाटकांच्या सादरीकरणापूर्वी संस्थेस नाट्यनिर्मितीचा खर्च म्हणून एक ठोस रक्कम मिळावी व मिळणा-या रक्कमेत वाढ करावी. तसेच स्पर्धेत भाग घेणा-या नाटकांतील कलावंतांव्यतिरिक्त तंत्रज्ञांना (Technical Staff) प्रवास खर्च मिळावा.
- १.७.१४ प्राथमिक स्पर्धेतील पारितोषिक प्राप्त सर्व नाट्य संस्थांचे संबंधित प्रादेशिक विभाग क्षेत्रात १० प्रयोग शासनामार्फत करण्यात यावेत.
- १.७.१५ राज्य नाट्य स्पर्धेत हौशी ग्रामीण स्पर्धा आयोजित करावी.
- १.७.१६ बालनाट्यातील सहभागासाठी वयाची अट नसावी.
- १.७.१७ बालनाट्यांना नाट्यगृहाच्या तारखा प्राधान्याने मिळाल्यात ह्यासाठी धोरण असावं.
- १.७.१८ राज्याच्या ६ प्रशासकीय मुख्यालयात बालकांसाठी नाट्य प्रशिक्षण शिबिराचे आयोजन करण्यात यावे.
- १.७.१९ राज्य शासनामार्फत देण्यात येणारे नाट्य अनुदान बालनाट्यांना देखील देण्यात यावे.
- १.७.२० राज्य शासनाच्या वृद्ध कलावंत मानधन योजनेत नाट्य क्षेत्रातील तंत्रज्ञ व इतर बॅक स्टेज कलाकारांचा समावेश व्हावा.

- १.७.२१ सांस्कृतिक कार्य संचालनालयामार्फत राबविण्यात येणा-या नाट्य अनुदान योजनेतील नाट्य परिक्षणाच्या वेळी गणसंख्या ११ ऐवजी ६ करावी.
- १.७.२२ नाटक अनुदान योजनेची रक्कम वाढवावी.
- १.७.२३ नाट्य अनुदान मंजुर झाल्यानंतर अनुदानाची रक्कम, तातडीने मिळण्यासाठी अंमलबजावणी व्हावी.
- १.७.२४ नाटकांच्या सेटच्या वाहतुकीचा खर्च हा खूप मोठा आहे. त्यामुळे एसटी महामंडळाच्या वाहनांची तजवीज करण्याचा विचार करावा.
- १.७.२५ नॅशनल स्कूल ऑफ ड्रामा (NSD) या संस्थेचे एक केंद्र महाराष्ट्रात असावे आणि नॅशनल स्कूल ऑफ ड्रामाच्या धर्तीवर महाराष्ट्र स्कूल ऑफ ड्रामा सुरु करावं.
- १.७.२६ विविध नाट्य स्पर्धा महोत्सव यांची माहिती होण्यासाठी सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाचे एक स्वतंत्र पोर्टल असावे.
- १.७.२७ हौशी कलाकार, नाट्यसंस्थांना प्रयोगासाठी मिळणारी रेल्वे सवलत सोपी आणि सहजपणे मिळावी.
- १.७.२८ सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाकडून कलाकारांसाठी ज्या योजना आखल्या जातात, त्याची माहिती कलाकरांना असावी, ह्यासाठी पुस्तिका असायला हवी.
- १.७.२९ शालेय शिक्षणांत नाट्य रंगभूमी हा विषय अंतर्भूत करावा.

१.८ नृत्य

- १.८.१ प्राथमिक शालेय शिक्षणाच्या स्तरावरच नृत्य हा अभ्यासक्रमाचा अविभाज्य भाग असावा.
- १.८.२ सर्व बोर्डाच्या शाळांमध्ये शास्त्रीय नृत्यासाठी एक तास देण्यात यावा.
- १.८.३ नव्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात रंगमंचीय कलाद्वारे शिक्षण प्रयोजनार्थ विचार केला गेला आहे. परंतु स्वतंत्रपणे कलेचा विकास होण्यासाठी आणखी विचार करायला हवा. शास्त्रीय नृत्याचे प्रशिक्षण 'शास्त्र-प्रयोग-परंपरा-अनुसंधान' या स्वरूपात देता येतील ह्यासाठी अधिक प्रयत्न करण्यात यावेत.
- १.८.४ शैक्षणिक धोरणामध्ये राज्य सरकारने नृत्य शिक्षणास इतर विषय शिक्षणाप्रमाणेच प्राधान्य द्यावे.
- १.८.५ नृत्याचा अभ्यासक्रम तयार करताना संगीत, नाट्य, चित्र, योग व शिल्प शास्त्र या विषयांचाही अंतर्भाव करण्यात यावा.
- १.८.६ नृत्यासाठी जीवन अर्पिलेल्या व विशेष योगदान दिलेल्या ज्येष्ठ, वृद्ध तसेच दिवंगत नृत्य कलावंतांची ओळख नव्या पिढीला व्हावी या उद्देशाने अशा कलावंतांचे जीवन चरित्र अभ्यासक्रमात नोंदवले पाहिजे. जेणेकरून नव्या पिढीला ते जीवन चरित्र पूरक मार्गदर्शक ठरेल.
- १.८.७ शैक्षणिक धोरण अंतर्गत नृत्य विषय शिकवण्यासाठी नृत्य विषयातील अनुक्रमे पदविका, पदवी व डिप्लोमा प्रमाणपत्र प्राप्त किमान २ उमेदवारांची नृत्य विषय शिकवण्यासाठी योग्यता/पात्रतेनुसार नियुक्ती असायलाच हवी अशी तरतूद असावी.
- १.८.८ दिग्गज कलाकारांच्या गुरूंच्या कार्याचं, परंपरांचं डिजिटल दस्तावेजीकरण करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करायला हवेत. ह्यासाठी नृत्याचं शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून त्यांची मदत घ्यावी.

- १.८.९ महाराष्ट्रातील वारसा स्थळे नृत्य महोत्सवांसाठी व्यासपीठ म्हणून वापरण्यासाठी खुली करण्यात यावीत.
- १.८.१० नृत्यसंबंधीचे सर्व प्राचीन संदर्भ ग्रंथ हे शासकीय ग्रंथालयांमध्ये किंवा संकेतस्थळावर पाहण्यास विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करण्यात यावेत.
- १.८.११ नृत्य हा सादरीकरणाचा कलाप्रकार आहे. नर्तक व नर्तकी यांस वेशभूषा, केशभूषा, वस्त्र/पेहराव या दृष्टीनेही तयारी करावी लागते आणि त्यासाठी सहाय्य देखील लागते. तसेच संगीतसाथ, वाद्य वादन आणि गायन साथ ह्याची देखील आवश्यकता असते. ह्या सर्व विषयांचे अभ्यासक्रम तयार करावेत, ज्यामुळे ह्या क्षेत्रांत काम करू इच्छिणाऱ्या तरुण-तरुणींना मदत होईल.

१.९ चित्रपट

- १.९.१ चित्रपट कला आणि तंत्र तसेच चित्रपट क्षेत्राशी निगडित विविध अंगांचा अभ्यास करू पाहणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरिता कौशल्याधिष्ठित चित्रपट प्रशिक्षण विद्यापीठाची स्थापना व्हायला हवी.
- १.९.२ राज्य चित्रपट महोत्सव, राष्ट्रीय चित्रपट महोत्सव, आंतरराष्ट्रीय चित्रपट महोत्सवांमध्ये गौरवलेल्या आणि पुरस्कार विजेत्या चित्रपटांचा एक चित्रपट महोत्सव दर वर्षी राज्याच्या प्रमुख शहरांमध्ये व्हायला हवा. तसेच ह्याच्या जोडीला बालचित्रपट महोत्सवाचं आयोजन देखील करण्यात यावं.
- १.९.३ जागतिक तसेच देशातील विविध भाषांमधील सिनेमे रसिकांपर्यंत पोहोचवण्याचे काम फिल्म सोसायट्यांनी केलं आहे. ह्या फिल्म सोसायट्यांना सरकारने अनुदान द्यावं, जेणेकरून रसिक श्रोते घडण्याच्या प्रक्रियेला चालना मिळेल.
- १.९.४ टुरिंग टॉकिज व्यवसायाला मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी वार्षिक आर्थिक अनुदानाची तरतूद असावी.
- १.९.५ महाराष्ट्रात एक पडदा चित्रपटगृह कमी होत चालली आहेत. मराठी सिनेमाच्या प्रसारात ह्या एक पडदा चित्रपटगृहांचा खूप मोलाचा वाटा आहे. एक पडदा चित्रपटगृह संस्कृतीचं पुनरुज्जीवन होणं गरजेचं आहे. त्यासाठी ह्या चित्रपटगृहाच्या बांधणीकरताच्या जाचक अटी, परवानग्या शिथिल कराव्यात.
- १.९.६ महाराष्ट्रात चित्रीकरण करण्यासाठी राज्य शासनाची दादासाहेब फाळके चित्रनगरी आणि कोल्हापूर चित्रनगरी ह्या दोन चित्रनगरी कार्यान्वित आहेत. त्याचबरोबर महाराष्ट्रात निसर्ग संपन्न स्थळे, ऐतिहासिक वास्तू विपुल प्रमाणात आहेत. इथे चित्रपटांचं ओटीटी माध्यमांवरील सिरीज आणि सिनेमांचं चित्रीकरण अधिकाधिक व्हावं ह्यासाठी विशेष प्रयत्न करावेत. अशा ठिकाणांवर होणारं चित्रीकरण हे स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देतं.
- १.९.७ हिंदी आणि इतर भाषिक चित्रपटांना चित्रपटगृहांकडून वितरित होणारा नफा आणि मराठी चित्रपटांना वितरित होणारा नफा यांच्या दरात तफावत आहे. अन्य भाषांतील चित्रपटांच्या तुलनेत चित्रपटगृहांकडून मराठी चित्रपटांना मिळणाऱ्या नफ्याचा दर कमी आहे. त्यामुळे अन्य भाषिक चित्रपट आणि मराठी चित्रपट यांना चित्रपटगृहांकडून मिळणाऱ्या नफ्याच्या दरात सुसंगतता व समानता आणण्यासाठी शासनाने धोरण आखावं.
- १.९.८ चित्रपटांच्या चित्रीकरणात अनेकदा प्राण्यांचा सहभाग घेतला जातो. त्यासाठी पीपल फॉर दी एथिकल ट्रीटमेंट ऑफ ॲनिमल अर्थात पेटा या संस्थेकडून

परवानगी घेणे अनिवार्य असते. सध्याच्या घडीला हे कार्यालय चेन्नई येथे आहे. मुंबईतील चित्रपट चित्रीकरणाचे प्रमाण जास्त असल्याने मुंबई येथेही पेठा संस्थेचे विभागीय कार्यालय उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

- १.९.९ राज्याच्या आणि देशाच्या आर्थिक वाढीत मनोरंजन विश्वाचाही मोठा वाटा आहे. चित्रपट निर्मितीसाठी विविध कौशल्यांवर आधारित श्रमाचे उपयोजन होते. हे ध्यानात घेऊन चित्रपट निर्मिती क्षेत्रास उद्योगाचा दर्जा द्यावा.
- १.९.१० मराठी चित्रपट क्षेत्राला प्रदीर्घ आणि समृद्ध परंपरा आहे. ह्या समृद्ध परंपरेची साक्ष देणारं चित्रपट संग्रहालय उभारण्यात यावं.
- १.९.११ दर्जेदार मराठी चित्रपट निर्मिती अर्थसहाय्य योजनेंतर्गत देण्यात येणाऱ्या अनुदानाचा लाभ न्याय्य पद्धतीने वितरित होण्याच्या दृष्टीने योजनेच्या अटी/नियमावलीत कालसुसंगत सुधारणा कराव्यात
- १.९.१२ मराठी चित्रपट क्षेत्रात कार्यरत कलावंतांच्या व्यापक हितासाठी मराठी चित्रपट कलावंत कल्याण मंडळाची स्थापना करावी.
- १.९.१३ मौजे मुंडेगाव(ता. इगतपुरी, जि. नाशिक)येथे शासनाच्या १२७ एकर जागेवर दादासाहेब फाळके चित्रनगरी, गोरेगावच्या धर्तीवर भव्यदिव्य चित्रनगरी उभारण्याचा प्रस्ताव सन २००९ पासून प्रलंबित आहे. मुंबई, ठाणे, पालघर, नाशिक, अहमदनगर या पाच जिल्ह्यांच्या सीमांलगत घोटी-इगतपुरी या ठिकाणी प्रस्तावित चित्रनगरी उभारली गेल्यास चित्रपट निर्मिती संस्थांना चित्रीकरणासाठी सुयोग्य जागा उपलब्ध होईल. हे ठिकाण पाच जिल्ह्यांसाठी मध्यवर्ती असल्याने चित्रीकरणासाठी आवश्यक सोयीसुविधा, दळणवळण व्यवस्था, पूर्व-निर्मिती (Pre-Production) व पश्चात-निर्मितीकरिता (Post-Production) आवश्यक बाबी येथे सुलभरीत्या उपलब्ध होतील. त्यामुळे मौजे मुंडेगाव (ता. इगतपुरी, जि. नाशिक) येथे चित्रनगरीची उभारणी करावी.

१.१० भक्ती संस्कृती

- १.१०.१ संतपीठाचा अभ्यासक्रम, तज्ञ प्राध्यापक, कुशल कर्मचारी वर्ग ही यंत्रणा अजून बळकट करावी.
- १.१०.२ संतपीठातील अभ्यासक्रम विद्यापीठांच्या संलग्न महाविद्यालयांमध्ये सुरू करावेत. संतपीठातून देण्यात येणारी पदवी इतर विद्यापीठांच्या पदवीशी समकक्ष असावी.
- १.१०.३ संतपीठास स्वतंत्र विद्यापीठाचा दर्जा देण्यात यावा.
- १.१०.४ तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी आवश्यक त्या सर्व पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी निधीची तरतूद करावी.
- १.१०.५ राज्यातील शाळा, महाविद्यालयांच्या अभ्यासक्रमात संत साहित्याचा प्राधान्याने समावेश करण्यात यावा.
- १.१०.६ संत साहित्य दुर्मिळ असल्याने सदर ग्रंथांची छपाई करावी.
- १.१०.७ संत साहित्य हे चित्रपट, सिरीज, नाटके, एकांकिका, लघु चित्रपट या माध्यमातून प्रसारीत करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे व यासाठी सेन्सॉर बोर्डप्रमाणे संत साहित्य अभ्यासक, तज्ञांची समिती नेमावी.
- १.१०.८ संत साहित्याचे विविध प्रादेशिक भाषेत भाषांतर करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यात यावे.

- १.१०.९ पायी वारी पालख्या, विसावे, मुक्कामाची ठिकाणे यासाठी शासनाने कायमस्वरूपी जागा अधिग्रहीत करून आरक्षित करावी.
- १.१०.१० वारी मार्गावर वृक्षारोपण करून ही वारी हरितवारी करण्यास प्राधान्य द्यावे.
- १.१०.११ वारकरी शिक्षण संस्थांची स्वतंत्र नोंदणी करून त्यांना प्रोत्साहनासाठी विशेष योजना राबवावी. या सर्व संस्थांना संतपीठाशी संलग्न करण्यात यावे.
- १.१०.१२ बस, बसस्थानके, रेल्वे, रेल्वेस्टेशन्स, महामार्ग अशा विविध सार्वजनिक ठिकाणी संतांची वचने, अभंग प्रदर्शित करण्यात यावी.
- १.१०.१३ राज्यातील किर्तनकार, प्रवचनकार, प्रबोधनकार, निरुपणकार, वारी संप्रदायातील फडकरी यांच्यासाठी निकष लावून मानधन योजना सुरु करावी.
- १.१०.१४ यात्रा, जत्रा, उत्सव यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी रुढीपरंपरांचे जतन करण्यासाठी विशेष योजना राबविणे.
- १.१०.१५ अदिवासी भक्तीपरंपरेचा प्रचार-प्रसार करणाऱ्या घटकांसाठी प्रोत्साहन योजना सुरु करण्यात यावी.
- १.१०.१६ सिंहस्थ कुंभमेळ्यासाठी कुंभमेळा प्राधिकरण निर्माण करण्यात यावे.
- १.१०.१७ राज्याच्या धार्मिक संस्कृतीचे चित्रण करणारे माहीतीपट निर्मिती करून प्रदर्शित करण्यात यावेत.
- १.१०.१८ नाशिक जिल्ह्यातील मुल्हेर येथील चक्रारोहण सोहळा आयोजित करण्यात यावा.
- १.१०.१९ मठ मंदिर व्यवस्थापन आयोग स्थापन करण्यात यावा.
- १.१०.२० सांस्कृतिक क्षेत्रातील नवनवीन उद्योगांच्या संधीचा अभ्यास करून/ मागोवा घेऊन अशा उद्योगांना चालना देण्यात यावी. पर्यटनावर आधारित लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यात यावे.
- १.१०.२१ पारंपारिक खेळ जतन व संवर्धन-प्रत्यक्ष स्पर्धा ठेवून, कार्यशाळा घेवून योग संस्कृतीचे जतन-संवर्धन करण्यासाठीचे उपक्रम राबविण्यात यावेत.
